

ELŻBIETA POKORZYŃSKA

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

O POTRZEBIE SŁOWNIKA OPRAWOZNAWCZEGO

POCZĄTKI POLSKIEJ TERMINOLOGII OPRAWOZNAWCZEJ

Pionierski etap polskich badań oprawoznawczych można ograniczyć latami pierwszej wojny światowej z jednej, a okresem tuż po drugiej wojnie (ok. 1950–1951) z drugiej strony. Początkowo badacze nie posiadali jeszcze polskich terminów dla dziedziny oprawoznawstwa, przegląd publikacji z tego czasu pokazał, że rozprawy zawierają jedynie kilka nazw bezpośrednio wskazujących na elementy oprawy i procedury introligatorskie. W opisach opraw posługiwano się językiem potocznym, wspomaganym terminami z historii sztuki. Ustalono wówczas kilka nazw, np. karty, które do bloku montuje introligator – nazywano: kartami przybyszowymi, ochronnymi, przyszywką, antefolium, nazwa „wyklejka” była zaś używana do określenia karty naklejonej na wewnętrzną stronę okładziny. Używano także nazwy „kapitałka”, przy czym rozróżniano szycie na prawdziwą kapitałkę oraz szycie „na ficbund”. O wyokrągleniu grzbietu mówiono jako o profilu i kaszerowaniu, zwięzy nazywano także związami, węzłami, wiązałkami, z niemiecką bindami, ścięgnami, sznurowymi liniami poprzecznymi, karbami, garbami (także garbami sztucznymi) lub garbami grzbietowymi. Używano określeń: obciążenie okładki skórą, nieruchomy grzbiet. Obcięty brzeg książki zwano też żłobkiem. Znacznie więcej terminów stosowano do opisu wyciskanej dekoracji, używano pojęć: odcisnięte na ślepo, wytłaczane na ślepo lub odbicie na ślepo, zdobienie wyciskami,

stemplowanie. Złocenie nazywano tłoczeniem, wytłaczaniem, odbijaniem złotem, ozdobami złoconymi, a nawet pozłotą. Rozróżniano wyciski pozytywne (płaskorzeźbowe) i negatywne (rysunkowe). Wśród nazw narzędzi pojawia się tylko hebel lub strug introligatorski, a poza tym określenia narzędzi służących do wycisków: stemple introligatorskie, metalowe stemple, tłoki mosiężne lub małe tłoki, fileta, strychulec, rolka i radełko, plakieta.

Nadanie nazw tłokom introligatorskim to najbardziej zauważalny wkład badaczy lat międzywojennych w tworzenie terminologii oprawoznawczej, pojęcia te utrwaliły się w nazewnictwie księgoznawczym. Szczególnie popularny stał się termin „radełko”, pierwszy użył go w druku Adam Chmiel¹. Aleksander Birkenmajer w swych wcześniejszych rozprawach dla tego narzędzia używał popularnej w rzemiośle introligatorskim nazwy „rolka”, radełko zaś po raz pierwszy zagościło w jego publikacji dopiero w roku 1939. Birkenmajer był natomiast, jak się zdaje, autorem terminu „strychulec” dla narzędzia, którym wykonywano linie ślepo tłoczone, podobnego do filety, różniącego się od niej ukośnie ustawioną w stosunku do trzonka powierzchnią tłoczącą, której nie wtlaczano, lecz przesuwano nią po powierzchni okładki. W polskich warsztatach introligatorskich narzędzie to było nazywane wypalaczką, strychówką, fizerażką, liniownikiem lub liniówką. Może źródłem terminu „strychulec” była nazwa niemiecka (*Streicheisen*), która w polskim XVI-wiecznym zapisie brzmiała *Straiקהaizell*². Wprowadzono też francuską nazwę „fileta” na narzędzie zwane przez polskich introligatorów liniakiem.

Wśród pojęć opisujących kompozycję dekoracji używano wówczas następujących terminów historyczno-artystycznych: zwierciadło, bordiura, rama, medalion, rozetka, kartusz, szlak, obramienie, przegródki lub kompartymenty, pasy z ornamentem, rogi, oprawa perspektywiczna, oprawa ramkowa, a także kobierce opraw. Wprowadzono do polskiego języka księgoznawczego nazwy wielu typów opraw, np. oprawa sakwowa, złotnicza, wytłaczana, a nadto wiele pojęć obcojęzycznych, np. oprawa ledersznytowa, *à la fanfare*,

¹ A. Chmiel, *Z dawnych opraw introligatorskich*, „Exlibris” 1917, t. 1, s. 10.

² M. Świeżawska, *Introligatorzy poznańscy w wieku XVI*, „Exlibris” 1925, t. 7, s. 85.

grolierowska, semis i in. W charakteryzowaniu technik, którymi dekorowano oprawy, posługiwano się głównie metodą opisową, wykorzystywano terminy z zakresu złotnictwa, którymi można było opisać oprawy jubilerskie (puncowanie, trybowanie, emalia), z innych technik występuje jedynie puncowanie puncą perłową w technice ledersznytowej oraz mozaika z różnokolorowych skór³. W jednej tylko publikacji, tj. w kompendium Józefa Grycza *Z dziejów i techniki książki*, znalazły się terminy opisujące prace introligatorskie wykonywane podczas oprawiania książki: składanie/falcowanie, kolajonowanie, holendrowanie, kaszerowanie grzbietu, podlepienie, a nadto nazwy rodzajów opraw – półskórek i półpłótno⁴.

Na braki w polskiej terminologii oprawoznawczej zwracał uwagę w roku 1951 Birkenmajer, domagając się: „ustalenia polskiego słownictwa fachowego. Jest ono dotychczas i płynne i niewyrobite. Każdy z dotychczasowych polskich historyków introligatorstwa ukuł co prawda na swój użytek pewien zespół terminów technicznych, ale zespoły te są i szczupłe i nie pokrywają się wzajemnie ze sobą”⁵. W innym miejscu tenże autor pisał, że także „polskie słownictwo introligatorskie nie jest jeszcze dostatecznie ustalone; w warsztatach używa się przeważnie terminów obcych (niemieckich), mniej lub więcej przekreślonych. W niniejszej rozprawie

³ Wszystkie te pojęcia wybrano z opracowań: A. Birkenmajer, *Oprawa rękopisu 2470 Biblioteki Jagiellońskiej i inne oprawy tej samej pracowni introligatorskiej*, „Exlibris” 1925, r. 7, przedruk w: tenże, *Studia bibliologiczne*, Wrocław 1975, s. 181–238; tenże, *Obecna oprawa „Psałterza floriańskiego”*, w: *Dwie rozprawy księgoznawcze o „Psałterzu floriańskim”*, Lwów 1939, przedruk w: tenże, *Studia bibliologiczne*, s. 80–95; tenże, rec.: E. Goldschmidt, *Gothic and renaissance bookbindings*, „Przegląd Biblioteczny” 1929, z. 1, s. 38–44; K. Piekarski, *Książka w Polsce XV i XVI w.*, w: *Kultura staropolska. Pamiętnik Zjazdu im. Jana Kochanowskiego*, Kraków 1932, s. 363–381; L. Dobrzyńska-Rybicka, *Dwie wielkopolskie biblioteki klasztorne*, „Zapiski Muzealne” 1918, z. 2–3, s. 3–29; A. Chmiel, *Oprawy introligatora krakowskiego Kaspra Rajmana (starszego) 1566–1600*, „Przemysł i Rzemiosło” 1921, nr 1, s. 14–20; M. Jarosławiecka-Gąsiorowska, *Stan badań i próba dziejów oprawy artystycznej w Polsce*, „Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności” 1947, t. 48, s. 120–124; W. Semkowicz, *Paleografia łacińska*, Kraków 1951, s. 118–140; J. Grycz, *Z dziejów i techniki książki*, Wrocław 1951, s. 132–139.

⁴ J. Grycz, dz. cyt., s. 138–139.

⁵ A. Birkenmajer, *W sprawie rejestracji i katalogowania opraw zabytkowych*, w: *Studia nad książką poświęcone pamięci Kazimierza Piekarskiego*, Wrocław 1951, przedruk w: tenże, *Studia bibliologiczne*, s. 177–178.

(tj. *Oprawa rękopisu 2470 Biblioteki Jagiellońskiej*) wprowadziłem przeto niektóre nowotwory terminologiczne, które (być może) przyjmą się lub też pobudzą innych do zastąpienia ich lepszymi”⁶. Birkenmajer wskazywał na wiodącą rolę Kazimierza Piekarskiego w tworzeniu nomenklatury oprawoznaczej⁷. Cytował opinię Marii Jarosławieckiej-Gąsiorowskiej: „Sprawę ustalenia terminologii uważam za ogromnie ważną. [...] czytałam wszystkie opisy opraw w katalogach [...] i przeważnie wynikało z tych opisów, że dobre chęci autora rozbiły się o niemożność znalezienia odpowiednich określeń”, i jej apel o wypracowanie terminów oprawoznaczych, w czym widziała miejsce dla językoznawcy i dla historyka sztuki, nie biorąc pod uwagę księgoznawcy⁸.

SŁOWNICTWO INTROLIGATORSKIE STAROPOLSKIE I OKRESU ZABORÓW

W języku fachowym introligatorów w Polsce używano, obok nazw polskich, wielu nazw niemieckich, co było konsekwencją napływu na ziemię polskie rzemieślników z Zachodu, szczególnie z ziem niemieckich; niektóre z nazw niemieckich rzemiosło polskie przyswoiło, a wiele zniekształciło. W materiałach źródłowych z okresu staropolskiego i z pierwszej połowy XIX wieku znajduje się wiele nazw narzędzi, w tym nazwy niemieckie, takie jak heftlada, hebel, prasa, stempel, cyrkiel, winkielak; polskie: piłka, kleszcze, nożyczki, rzezak (nóż), kostki, kółka i rolki (tj. radełka), listwy (tj. linie), zęby do polerowania, oraz łacińskie: figura, alfabetum, numerum (tłoki figuralne, literowe, cyfrowe). Oprawę nazywano wiązaniem, oprawy złożone zaś – pozłocistymi; już dawno temu stosowano nazwy typów opraw: półskórek i półpapierek⁹. W tekście XVIII-wiecznym znajdują się

⁶ Tenże, *Oprawa rękopisu*, s. 190.

⁷ Tenże, *Obecna oprawa*, s. 86.

⁸ Tenże, *W sprawie rejestracji*, s. 178.

⁹ A. Chmiel, *Inwentarz rzeczy introligatora krakowskiego Macieja Przywilckiego z r. 1587*, „*Silva Rerum*” 1928, nr 12, s. 175–180; M. Świeżawska, dz. cyt., s. 85–86; M. Mlekicka, J. Rogala, *Księgarnia wydawnicza Józefa Pukszy w Warszawie (1815–1834)*, „*Roczniki Biblioteczne*” 1966, t. 10, nr 1/2, s. 100; J. Pachoński, *Zmierzch sławetnych*,

następujące nazwy procedur introligatorskich: moczenie w wodzie kleistej, zbijanie, składanie/złożenie, wszywanie/szycie, prasowanie/śrubowanie, zaklejanie, obrzynanie, powłóczenie skórą, polerowanie, stemplowanie, oraz nazwy materiałów: pergamin, safian, kurdyban, skóra cielęca, belowina (?), a także popularna nazwa wzoru – marmur¹⁰. Rozwój nazewnictwa XVIII- i XIX-wiecznego odzwierciedla przemiany w zawodowych realiach – pojawiła się skóra safianowa oraz nowy wynalazek: papier safianowy. Innym charakterystycznym pojęciem jest papier wodny – a jego przeklejanie zwano planiowaniem lub gumowaniem. Dekoracje wyciskane na okładkach określano złotymi lub suchymi wyciskami lub wybijaniem liter, brzeg zwano z niemiecka sznittem, plakiętę – płytą, a wśród typów opraw funkcjonowała nieznana dziś kategoria – papier półtekturowy. Nie tylko w materiałach archiwalnych, ale i w różnego rodzaju polskich publikacjach o tematyce introligatorskiej wydawanych w XIX i na początku XX wieku (np. podręczniki, artykuły technologiczne w „Piaście” i „Gazecie Przemysłowo-Rzemieślniczej”)¹¹, autorzy swobodnie posługiwali się podstawowymi terminami fachowymi, zarówno polskimi, jak i zapożyczonymi nazwami pochodzenia niemieckiego.

W końcu XIX wieku nastąpił gwałtowny rozwój branży introligatorskiej, polscy rzemieślnicy nie nadążyli za tymi zmianami i do języka fachowego weszło bardzo wiele nowych pojęć niemieckich. Szczególnie wyraźne było to na ziemiach zaboru pruskiego i austriackiego, gdzie miała miejsce znacząca wymiana kadr na całym obszarze państw niemieckich. Nie tylko Niemcy przybywali do Księstwa Poznańskiego czy Galicji, ale i Polacy wyruszali na wieloletnie staże (Wander) daleko od swych rodzimych miast i zapoznawali się tam z nowinkami technologicznymi.

Kraków 1956, s. 210–218; E. Pokorzyńska, *Introligatorstwo polskie na drodze do uprzemysłowienia w XIX i 1. połowie XX wieku*, „Acta Poligraphica” 2013, t. 1, s. 64–65.

¹⁰ J. Pachoński, dz. cyt.

¹¹ M. Mosiołek (Radomczyk), *Domowa nauka oprawiania książek*, Warszawa 1899, wyd. 2, Warszawa 1908; *Oprawa książek na sposób angielski poprawny*, „Piaś” 1829, t. 1, s. 113–114; *Grzbiet książki i jego obróbka*, „Gazeta Przemysłowo-Rzemieślnicza” 1902, nr 40, s. 319–320; „Podklejacz” w *oprawie książek*, „Gazeta Przemysłowo-Rzemieślnicza” 1902, nr 43, s. 344–345.

POLONIZACJA TERMINOLOGII ZAWODOWEJ

Introligatorzy polscy chcieli używać polskiego nazewnictwa w pracy zawodowej. Jeszcze przed pierwszą wojną światową Bonawentura Lenart samodzielnie podjął akcję poszukiwania polskich odpowiedników dla nazw niemieckich. Prowadził konsultacje wśród introligatorów krakowskich, rozesłał zapytania do cechów w innych miastach, ale nie otrzymał stamtąd żadnych sugestii. Zebrany, ale nieopracowany materiał bez zgody Lenarta został wykorzystany przez Karola Stadmüllera w publikacji *Słownictwo rzemieślnicze*¹². Dział introligatorski tego wydawnictwa zawiera przeszło 80 terminów niemieckich i obmyślane dla nich polskie odpowiedniki. Można zauważyć, że terminy niemieckie stosowane w polskich zakładach były bardzo wypaczone, nazwy polskie także nie są udane, zaledwie kilka z nich weszło do trwałego użytku. Kolejną redakcję około 100 terminów przedstawił Lenart na łamach „Polskiej Gazety Introligatorskiej” w latach 1928–1929¹³. Była to odpowiedź na ogłoszony przez redakcję apel w sprawie spolszczenia nazewnictwa zawodowego¹⁴. Następnie działania te kontynuował poznański Klub Introligatorów, a konkretnie zespół kierowany przez Władysława Grabowskiego. W „Polskiej Gazecie Introligatorskiej” od numeru 10 z 1931 roku ogłaszał on kolejne partie nazw niemieckich, prosząc czytelników o nadsyłanie propozycji ich polskich odpowiedników. W 19 odcinkach zamieszczono prawie 800 niemieckich nazw narzędzi, maszyn, procesów, części oprawy i różnych innych. Na skutek słabego odzewu środowiska w końcu 1933 roku zdecydowano o przerwaniu publikacji terminów, choć jeszcze bardzo dużo zgromadzonych niemieckich nazw nie zostało przedstawionych¹⁵.

¹² K. Stadmüller, *Słownictwo rzemieślnicze*, t. 5: *Dział włókienniczy*, Kraków 1922.

¹³ B. Lenart, *Spolszczenie wyrazów zawodowych*, „Polska Gazeta Introligatorska” 1928, nr 5, s. 69–70; tenże, *Słownictwo introligatorskie*, „Polska Gazeta Introligatorska” 1929, nr 2–3, s. 19–20.

¹⁴ L. Rządkowski, *Spolszczenie wyrazów zawodowych*, „Polska Gazeta Introligatorska” 1928, nr 3, s. 39, nr 4, s. 53–55.

¹⁵ Opublikowano dział I – narzędzia, II – maszyny, z działu III, nazwanego technicznym, ogłoszono jedynie wyrazy zaczynające się na litery a i b.

Klub planował samodzielnie dokończyć prace i wydać słownik¹⁶, ale do realizacji zamierzenia nigdy nie doszło. Jednocześnie trzeba stwierdzić, że w całej „Polskiej Gazecie Introligatorskiej” autorzy i redaktorzy zupełnie nieźle radzili sobie z językiem fachowym. Nazw niemieckich używano sporadycznie, terminologia była raczej polska i zupełnie zrozumiała. To samo rzemieślnicze nazewnictwo zostało zastosowane w powojennych podręcznikach introligatorstwa autorstwa Aleksandra Semkowicza, Walentego Czyżyckiego i Zygmunta Zjawińskiego¹⁷.

Po drugiej wojnie światowej nowe władze prowadziły ideologiczną akcję, mającą na celu pozbycie się z języka polskiego naleciałości obcych, a szczególnie niemieckich. W jednej z publikacji z tego okresu spotykamy nawet krytykę łacińskiej nazwy introligatora: „Introligator: To łacińskie (średniowieczne) słowo zjawia się stosunkowo wcześniej w naszym języku. Brzmiało pierwotnie krócej »ligator« (librorum), lecz już w roku 1435 spotykamy dzisiejsze brzmienie »introligator«. W XVI w. spolszczono je na »wiązacz«, co jednak nie przetrwało. Należałoby ten obcy wyraz co rychlej spolszczyć, gdyż inne języki słowiańskie to już dawno uczyniły. Rosjanie urobili wyraz »perepletczyk«, w chorwackim »knigoweza«. Czesi: »knihař«”¹⁸.

Wówczas to przeprowadzono akcję polonizacji słownictwa w całej branży poligraficznej zwieńczoną aktami normalizacyjnymi. Dla introligatorstwa stworzono dwie normy: *Introligatorstwo przemysłowe. Terminologia* oraz *Maszyny introligatorskie. Terminologia*¹⁹. Druga ze wspomnianych norm zawiera minisłownik z polskimi nazwami 67 maszyn i ich odpowiednikami w językach: angielskim, francuskim, niemieckim oraz rosyjskim. Konsekwentnie wyrugowano nazewnictwo

¹⁶ Z Klubu Introligatorów w Poznaniu, „Polska Gazeta Introligatorska” 1933, nr 12, s. 190–191.

¹⁷ A. Semkowicz, *Introligatorstwo z krótkim zarysem historii zdobnictwa opraw*, Kraków 1948; W. Czyżycki, *Introligatorstwo*, Warszawa 1948; Z. Zjawiński, *Introligatorstwo*, Warszawa 1966.

¹⁸ *Nasze polskie nazwy rzemiosł. Przegląd etymologiczny na tle imiennictwa ogólnosłowiańskiego*, Katowice 1949, s. 19.

¹⁹ PN-82/P55500 *Introligatorstwo przemysłowe. Terminologia*, Warszawa 1982; PN-85/P55550 *Maszyny introligatorskie. Terminologia*, Warszawa 1985.

two pochodzenia niemieckiego, np. blok książki zastąpiono wkładem, falcowanie – złamywaniem, falc – złamem (a w drugim znaczeniu paskiem wzmacniającym), merłę – gazą, legę – składką, bigowanie – przegniataniem, rycowanie – nadkrawaniem, sztancowanie – wykrawaniem. Tradycyjną gilotynę zastąpiono krajarką, niektóre maszyny introligatorskie otrzymały niezbyt udane nazwy, takie jak wkładarka, zaokrągłarka, złamywarka, gumowarka czy nadkrawarka. Ustalono definitywną nazwę dla wyklejki, jako kompletu kart dodawanych w trakcie oprawy, a nie tylko karty przyklejanej do okładki, którą tu nazwano lustrem wyklejki²⁰.

POLSKIE SŁOWNIKI I ENCYKLOPEDIA INTROLIGATORSKIE

Terminologia wprowadzona przez polskie normy obowiązywała w publikacjach z zakresu introligatorstwa przemysłowego, w poligrafii, introligatorniach przydrukarnianych oraz szkołach poligraficznych kształcących introligatorów, tymczasem w warsztatach i podręcznikach rzemieślniczych oraz w pracach bibliologicznych wciąż posługiwano się tradycyjnym słownictwem rzemieślniczym. To rozdwojenie terminologiczne znalazło swe odzwierciedlenie w wydanym w 1986 roku słowniku *Współczesne polskie introligatorstwo i papiernictwo*²¹. W terminologii stosowanej w słowniku dominują nazwy ustalone normatywnie, lecz nie wyłącznie, nawet niektóre hasła utworzono od tradycyjnych nazw rzemieślniczych, a od terminów zalecanych przez normy sporządzono odsyłacze. Słownik zawiera 160 haseł, zdecydowana większość z nich dotyczy zagadnień przemysłu introligatorskiego, są one obszerne i szczegółowe. Zagadnienia oparoznawcze opracowano mniej kompetentnie, wybiórczo, pobieżnie, a nawet z błędami²². Niedostatki merytoryczne są konsekwencją składu autorskiego, w którym dominowali

²⁰ Nie stworzono jednak szczególnej nazwy dla drugiej, nieprzyklejonej karty wyklejki.

²¹ *Współczesne polskie introligatorstwo i papiernictwo. Mały słownik encyklopedyczny*, red. J. Celma-Panek, S. Libiszowski, Wrocław 1986.

²² Np. operek to zdaniem autorów rowek grzbietowy w okładce.

specjaliści od zagadnień poligraficznych, do których dokooptowano konserwatora oraz profesjonalnego redaktora.

Środowisko księgoznawców podjęło się w latach powojennych stworzenia dzieła pt. *Encyklopedia wiedzy o książce*. Jej redaktorem był Aleksander Birkenmajer, redaktorem działu oprawoznawczego była Anna Lewicka-Kamińska, hasła poświęcone historii sztuki oprawy zaś opracowała Maria Jarosławska-Gąsiorowska²³. Encyklopedia zawiera około 250 haseł poświęconych introligatorstwu, w tym technologii, materiałom, czynnościom, częściom, typom i zdobnictwu opraw, osobom związanym z introligatorstwem oraz dziejom tego rzemiosła w różnych ośrodkach krajowych i zagranicznych. Zagadnienia artystyczno-historyczne, zwłaszcza artykuły poświęcone oprawom średniowiecznym i renesansowym, zostały opracowane obszernie i kompetentnie, co jest owocem zainteresowania autorów opawami tego okresu. Problemy oprawoznawcze dotyczące wieków późniejszych oraz zagadnienia technologiczne zostały opracowane słabiej, niektóre są wtórne w stosunku do podobnych wydawnictw obcych, inne są skrótowe, ogólnikowe, niekompletne czy wręcz przypadkowe albo też przedstawione w sposób nieprzejrzysty, wprowadzający czytelnika w błąd. Ikonografia w EWoK-u jest uboga, oderwana od tekstu i nie zawsze najszcześliwiej dobrana.

Niewielkie słowniczki terminologiczne dołączali czasem autorzy różnych tekstów studyjnych, jak np. Izabela Zając do swej pracy doktorskiej poświęconej albumom fotograficznym; lub też wystawienniczych, jak w katalogu wystawy *Oprawy polskie* z roku 1987 lub wystawy *Piękne oprawy w zbiorach Książnicy Łódzkiej* z roku 2004²⁴.

Katalog *Oprawy polskie* sporządzony przy udziale wybitnego introligatora Zygmunta Zjawińskiego wnosi uzupełnienia terminologiczne dla opraw bliższych nam epok. Zjawiński podjął się opracowania opraw pod względem konstrukcji, techniki wykonawczej,

²³ *Encyklopedia wiedzy o książce*, red. A. Birkenmajer, Wrocław 1971; A. Lewicka-Kamińska, *Dzieje oprawy książkowej w Polsce. Stan badań, problematyka i postulaty*, w: *Dawna książka i kultura*, red. S. Grzeszczuk, A. Kawecka-Gryczowa, Wrocław 1975, s. 147–148.

²⁴ I. Zając, *Historia zabytkowych albumów do fotografii*, praca doktorska, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 2010; *Oprawy polskie*, red. A. Żółtowski, Warszawa 1987; *Piękne oprawy w zbiorach Książnicy Łódzkiej*, red. A. Gawroński, [CD-ROM], Łódź 2004.

materiałoznawstwa i wprowadził szereg terminów takich jak: oprawa organiczna, wklejana, zaciągana, oprawa z grzbietem wolnym, z grzbietem wklejonym itd. Aczkolwiek zarówno sama wystawa, jak i sposób opracowania katalogu spotkały się z krytyką środowiska bibliotekarzy naukowych²⁵, to należy docenić próbę zmierzenia się z problemem, a propozycje Zjawińskiego warto wziąć pod uwagę w debacie terminologicznej.

LEKSYKONY INTROLIGATORSKIE OBCE

Polskie opracowania leksykalne dotyczące introligatorstwa nie wyróżniają się wśród prac zagranicznych. Zagadnienia introligatorskie i oprowoznawcze znajdują się we wszystkich leksykonach księgoznawczych takich jak np. *Lexikon des Buchwesens* Joachima Kirchnera, *Lexikon des gesamten Buchwesens*, *Lexikon Buch – Bibliothek – Neue Medien* Margarete Rehm, *Glaister's glossary of the book* czy *Encyklopedie knihy* Petra Voita²⁶. Obok nich istnieją także wydawnictwa wąskie pod względem tematycznym – poświęcone wyłącznie oprawie książki i introligatorstwu. Publikacje te są zróżnicowane pod względem zawartości, ujęcia, formy oraz docelowego kręgu odbiorczego. Niektóre z nich są dostępne dla polskich czytelników dzięki wersjom elektronicznym zamieszczonym w sieci WWW, pojedyncze ich egzemplarze znajdują się w polskich bibliotekach.

Amerykański słownik *Bookbinding and the conservation of books* Matta Robertsa i Dona Etheringtona jest publikacją naukową, kierowaną do bibliologów i konserwatorów. Zawiera ok. 4 tys. haseł zasadniczo dotyczących technologii, nieliczne są poświęcone stylom opraw, nazwiskom najbardziej znaczących mistrzów oraz wyjątkowym zabytkom introligatorskim. Słownik jest także dostępny w formie cyfrowej, ma wygodną wyszukiwarkę, system odsyłaczy

²⁵ M. Cubrzyńska-Leonarczyk, *Oprawy polskie od XII wieku do czasów współczesnych*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1988, r. 50, nr 1–2, s. 137–139.

²⁶ *Lexikon des Buchwesens*, red. J. Kirchner, t. 1–4, Stuttgart 1952–56; *Lexikon des gesamten Buchwesens*, red. S. Corsten i in., t. 1, Stuttgart 1985; M. Rehm, *Lexikon Buch – Bibliothek – Neue Medien*, München 1991; G. A. Glaister, *Glaister's glossary of the book*, wyd. 2, London 1979; P. Voit, *Encyklopedie knihy*, wyd. 2, Praha 2008.

i przypisów bibliograficznych. Publikacja książkowa została wydana w eleganckiej formie, jednak posiada oszczędną warstwę ikonograficzną, a i ta w wersji cyfrowej została zredukowana do kilku tablic ilustracyjnych. Istotnym mankamentem wersji cyfrowej jest brak zestawienia bibliograficznego, które w wersji tradycyjnej jest bardzo bogate²⁷.

Niemiecki słownik *Buchbinder ABC* Gustava Moessnera jest przeznaczony głównie dla introligatorów. Większość haseł poświęcono technice rzemieślniczej i przemysłowej, materiało- i maszynoznawstwu, ponadto wiele artykułów hasłowych omawia życie społeczne introligatorów niemieckich. Publikacja nie jest ilustrowana. Także ten leksykon został udostępniony w postaci elektronicznej, zamieszczono go na stronie internetowej niemieckiego sprzedawcy maszyn, urządzeń i materiałów introligatorskich – firmy Schmedt²⁸.

Włoski *Dizionario illustrato della legatura* Federica i Livia Macchich jest publikacją luksusową, bibliofilską, kierowaną do miłośników opraw²⁹. Zagadnienia zostały przedstawione w postaci wyczerpujących artykułów z bibliografią dla każdego hasła. W treści dominują zagadnienia artystyczne i oprawoznawcze, przykłady dobrano z dorobku introligatorstwa włoskiego. Praca jest wyposażona w szereg indeksów, słowniczków, zestawień bibliograficznych, źródłowych³⁰. Choć publikacja jest dziełem dwóch osób, to wykorzystano w niej dorobek wielu innych badaczy.

Bardzo praktycznym i pożytecznym opracowaniem jest książka *Buch und seine Teile*, w której usystematyzowano te elementy budowy książki, które powstają w wyniku prac introligatorskich. Materiał

²⁷ M. Roberts, D. Etherington, M. Brown, *Bookbinding and the conservation of books. A dictionary of descriptive terminology*, Washington 1982; ibidem, cool.conservation-us.org/don/don.html [dostęp: 12.06.2014].

²⁸ G. Moessner, *Buchbinder ABC*, Bergisch Gladbach 1981; ibidem, <http://www.schmedt24.de/en/buchbinder-lexikon-bookbinders-encyclopedia> [dostęp: 12.06.2014].

²⁹ F. Macchi, L. Macchi, *Dizionario illustrato della legatura*, Milano 2002.

³⁰ Indeks synonimów, słownik łaciński dotyczący introligatorstwa średniowiecznego, słownik wielojęzyczny francuski, angielski i niemiecki, wykaz warsztatów i osób odnotowanych w publikacji, wykaz bibliotek włoskich posiadających zbiory opraw, wykaz wystaw introligatorskich od XIX wieku, wykaz towarzystw interesujących się introligatorstwem, bibliografia.

został przedstawiony za pomocą schematycznych rysunków ukazujących różne elementy oprawy, przy których umieszczono ich nazwy. Na 25 tablicach przedstawiono 150 różnych detali morfologicznych książki, niektóre w wieku odmianach. Tablice uzupełnia indeks alfabetyczny³¹.

Na potrzeby bibliotekarzy opracowano angielskojęzyczny tezaurus terminów służących do charakterystyki opraw w formacie bibliotecznym MARC. Może on być wykorzystywany przy opisywaniu szczególnie cennych książek, wówczas możliwe jest wprowadzenie w polu 755 formatu MARC informacji charakteryzujących postać fizyczną dokumentu, w tym oprawy. American Library Association opracowało zestaw 276 terminów dla charakterystyki konstrukcji opraw, stylów artystycznych, materiałów i dekoracji. W tezaursie ustalono wzajemne relacje terminów (terminy szersze, węższe, łączne, przeznaczone dla konkretnego przypadku), niektóre pojęcia zostały objaśnione, choć zasadniczo po wskazówki w rozpoznawaniu typów i cech opraw autorzy odsyłają do prac podanych w bibliografii. Uaktualniona wersja tezaurusu dostępna jest w formie cyfrowej w internecie³².

Słowniczki terminologiczne zostały dołączone do kilku baz opraw działających w sieci. Baza Reliures Francuskiej Biblioteki Narodowej zawiera 110 terminów, 50 haseł liczy słowniczek we włoskiej bazie Legature di Pregio prowadzonej przez Civica Biblioteca Angelo Mai w Bergamo, w amerykańskiej zaś bazie Publishers Bindings online 1815–1930: The Art of Books znajduje się rozbudowany słowniczek (520 haseł), w którym obok terminów oprawozdawczych znalazło się wiele zagadnień ogólnoksięgowczych³³.

³¹ C. Maywald, I. Domes, D. Milicevic, *Das Buch und seine Teile*, Rossdorf 2007.

³² *Binding terms. A thesaurus for use in rare book and special collections cataloguing*, Chicago 1988; *Controlled Vocabularies: Binding Terms*, http://www.rbms.info/committees/bibliographic_standards/controlled_vocabularies/binding/alphabetical_list.htm [dostęp: 12.06.2014].

³³ Bibliothèque Nationale de France, *Reliures*, <http://reliures.bnf.fr/glossaire> [dostęp: 12.06.2014]; Civica Biblioteca Angelo Mai, *Legature di Pregio*, <http://www.bibliotecamai.org/LegatureStoriche/default.asp> [dostęp: 12.06.2014]; University of Alabama, University of Wisconsin-Madison, *Publishers Bindings online 1815–1930: The Art of Books*, <http://bindings.lib.ua.edu/glossary.html> [dostęp: 12.06.2014].

Na wspomnienie zasługuje także program badawczy *Ligatus* londyńskiego University of the Arts, w którym jednym z podstawowych zadań jest stworzenie tezaury terminów do opisu opraw. Początkowo planowano utworzenie tezaury w wielu językach europejskich, wydaje się jednak, że pomysł daleki jest od końcowego efektu, słownik nie jest ogólnie dostępny w żadnej postaci, a nawet nie wiadomo, czy prace nad nim są nadal prowadzone. Tymczasem autorzy programu skupili się nad stworzeniem angielsko-greckiego słownika terminów do opisu opraw bizantyjskich³⁴.

INTROLIGATORSKIE SŁOWNIKI WIELOJĘZyczne

Pionierską wielojęzyczną publikacją słownikową w zakresie słownictwa introligatorskiego jest dzieło Jana Amosa Komenskigo *Orbis pictus*, w którym przedstawiono warsztat introligatorski i podstawowe słownictwo fachowe. W XVII i XVIII wieku wyszło wiele wydań tego dzieła w wersjach językowych: łacińskiej, niemieckiej, angielskiej, francuskiej, włoskiej, czeskiej, węgierskiej, duńskiej, a także polskiej³⁵.

W poprzednim stuleciu ukazało się sporo słowników dwu- lub wielojęzycznych z zakresu introligatorstwa. Słownik niemiecko-francuski: *Wörterbuch der Fachausdrücke in der Buchbinderei* opracowany przez Paula Kerstena i wydany w 1937 roku zawiera ok. 700 haseł w obustronnym tłumaczeniu³⁶.

W roku 1969 ukazał się czterojęzyczny (niemiecko-angielsko-francusko-włoski) słownik Hilde Kuhn *Wörterbuch der Handbuchbinerei und der Restaurierung von Einbänden* obejmujący przeszło 1000 terminów z zakresu introligatorstwa i konserwacji książki³⁷.

³⁴ *Language of bindings*, <http://www.ligatus.org.uk/lob> [dostęp: 12.06.2014]; *Bookbinding glossary*, www.ligatus.org.uk/glossary/node/1278 [dostęp: 12.06.2014]; *Ligatus*, https://www.getty.edu/research/tools/vocabularies/15_itwg_ligatus_bookbinding.pdf [dostęp: 12.06.2014].

³⁵ J. A. Komensky, *Orbis sensualium pictus*, Norymberga 1658, wyd. 2, Warszawa 1770 i n.

³⁶ P. Kersten, *Wörterbuch der Fachausdrücke in der Buchbinderei*, Halle 1937.

³⁷ H. Kuhn, *Wörterbuch der Handbuchbinerei und der Restaurierung von Einbänden*, Stuttgart 1969, wyd. 2, Hannover 1985.

Dla konserwatorów książek i archiwaliów powstał słownik *Glossary of basic archival and library conservation terms*. Publikacja łączy funkcje leksykonu i słownika wielojęzycznego, krótkim hasłom encyklopedycznym w języku angielskim towarzyszą listy terminów w językach: hiszpańskim, niemieckim, włoskim, francuskim i rosyjskim. Znaczna część spośród 400 haseł odnosi się do elementów morfologicznych oprawy oraz materiałów introligatorskich³⁸.

Glossary on paper conservation english-german-chinese-korean powstał jako narzędzie porozumienia na warsztatach konserwatorskich organizowanych przez Goethe Institut w Hongkongu i Korei. Zawiera 400 terminów podzielonych na trzy działy: budowa książki, materiały i narzędzia, introligatorstwo i konserwacja. Układ haseł wewnątrz działów jest rzeczowy, niektóre pojęcia zilustrowano schematycznymi rysunkami³⁹.

Załącznikiem do publikacji Mirjam Foot *Bookbinders at work* są dwa słowniki: niemiecko-angielski i francusko-angielski, obejmujące terminy podzielone na grupy: narzędzia, elementy oprawy, materiały, procesy. Część niemiecka zdecydowanie góruje liczebnie nad francuską (odpowiednio 280 i 140 haseł) co wyraźnie pokazuje bogactwo terminologiczne rzemieślników niemieckich⁴⁰.

W okresie okupacji niemieckiej Czech w serii słowników przeznaczonych dla rzemieślników różnych zawodów wyszedł słownik introligatorski niemiecko-czeski. Obok słownika w publikacji znajdują się rozmówki, jakie mogą przydać się w praktyce warsztatowej. Takie wzory rozmów prowadzonych z introligatorem zawierały także dwa polskie wydawnictwa z początku XIX wieku⁴¹.

³⁸ *Glossary of basic archival and library conservation term*, red. C. Crespo Nogueira, München 1988.

³⁹ *Glossary on paper conservation english-german-chinese-korean*, Honkong 2013, dostępny także w wersji cyfrowej w formacie pdf.

⁴⁰ M. Foot, *Bookbinders at work. Their roles and methods*, London–New Castle 2006, s. 146–154.

⁴¹ *Domáci učení*, t. 50: *Odborná němčina pro knihaři*, Praha 1942; *Rozmowy polsko-rosyjskie z polecenia Rady Wychowania Publicznego ułożone*, Warszawa 1836, s. 228–230; *Rozmowy polsko-rossyjsko-francuskie* (wydane anonimowo w pocz. XIX w.), s. 18–21.

DYLEMATY TERMINOLOGICZNE

Polska terminologia z zakresu intraligatorstwa, morfologii książki i oprawoznawstwa ma poważne luki. Po części zostały one wypełnione przez nazwy obce, po części przez działania historyków sztuki, którzy dla różnych artefaktów przenieśli pojęcia pokrewne z innych sztuk pięknych. Osoba sprawnie posługująca się terminologią historyczno-artystyczną może poradzić sobie z opisem typu oprawy, stylu zdobniczego, warstwy ikonograficznej, architektoniki dekoracji i jej elementów składowych. Najlepiej wykształcone są metody opisu opraw zabytkowych, szczególnie średniowiecznych i renesansowych. Znacznie trudniej opracować oprawy nowsze, ponieważ zmieniały się technologie wytwórcze, powstawały nowe konstrukcje, stosowano inne rodzaje materiałów, w książkach pojawiały się odmienne detale morfologiczne, nowatorskie, czasem eksperymentalne wzory i metody dekoracyjne. W przypadku braku szczegółowych nazw dla niektórych artefaktów używa się uogólnień, omówień językiem potocznym. Niestety, czasem brak odpowiedniej nazwy powoduje nieuświadomienie sobie faktu istnienia i znaczenia jakiegoś zjawiska czy detalu lub też pomijanie go w opisie w obawie, że rozwlekły lub bardzo skomplikowany opis wprowadzi nieporozumienia i trudności z odbiorem tekstu. Opracowania językowego wymagają przykładowo takie zjawiska:

1. jednoznaczne zdefiniowanie różnego rodzaju konstrukcji opraw, czyli sposobu łączenia bloku z okładkami (oprawa konstrukcyjna, organiczna, zasadzana, zawieszana, klejona, teczkowa, bradel, kartonaż);
2. zdefiniowanie nazw topograficznych: oprawa grecka, koptyjska, angielska, francuska, włoska, niemiecka, holenderska czy duńska;
3. opracowanie nazw dla różnych odmian opraw pergaminowych, kopertowych, w tym opraw z szyciem przez grzbiet (niem. *Langstichheftung*, *Kettenstichheftung*);
4. zdefiniowanie lub też stworzenie nazw dla różnych typów oraz części wyklejek (np. określenie na niem. *Flieglatt* – karta przybyszowa, luźna karta wyklejkowa?), zdefiniowanie

- pojęcia „dublura” i stworzenie terminologii dla dekoracji wnętrza opraw, których nie można nazwać dublurą;
5. zdefiniowanie różnego rodzaju kapitałek, stworzenie nazwy dla okrycia kapitałki ang. *headcap*, niem. *Häubchen* (może kapturek?);
 6. nazwy dla różnych części kantów okładek (niem. *Stehkante*, *Innenkante*), różnych rodzajów fazowania kantów, kantów zagiętych w oprawach pergaminowych (niem. *Stosskante*, cz. *holandská kanta*, zwane przez angielskojęzycznych konserwatorów nie całkiem prawidłowo *yapp*);
 7. nazwy dla poszczególnych partii grzbietu okładki (niem. *Haupt* i *Fuss*), nazwy pól między zwiężami (kompartymenty?);
 8. nazwy dla metod i stylów dekoracji brzegów kart, w tym malowania wzorów lub scen, malowideł ukrytych pod złożeniem (ang. *fore edge painting*);
 9. polskie nazwy dla różnego rodzaju marmurkowania;
 10. nazewnictwo materiałoznawcze dla różnych rodzajów skór, pergaminów, tkanin, płócien introligatorskich, papierów, materiałów pomocniczych;
 11. nazwy dla różnych elementów metalowych, okuć, zapieć, katenacji, „okienek”, nie tylko średniowiecznych i renesansowych, ale także XIX-wiecznych;
 12. poprawne zdefiniowanie terminów: oprawa jansenistowska, *à la rustica*;
 13. stworzenie nazw dla opraw nietypowych, artystycznych i eksperymentalnych, np. dla oprawy zmontowanej z osobnego grzbietu i okładzin (niem. *aufgesetzte Deckeln*, cz. *vazba zjednodusena*), dla opraw z kantami oklejonymi paskami płóciennymi lub skórzanymi, dla współczesnych opraw, w których blok uszyto ścięciem łańcuszkowym, zaopatrzone w okładki, ale grzbiet pozostawiono odkryty (w języku angielskim zwane bywają koptyjskimi, co może być mylone z nazwą dla historycznych opraw koptyjskich), dla oprawy, w której składki zszywa się za pośrednictwem dodatkowych przegubów (oprawa skrzydełkowa?), dla opraw, w których zastosowano materiały przejrzyste lub ażury.

Polskiej tegumentologii brak zaplecza warsztatowego: bibliografii, podręcznika do introligatorstwa artystycznego, metodycznego podręcznika oprawoznaczenia, kompendiów historycznych oprawy polskiej i światowej, słownika biograficznego introligatorów. Szczątkowa jest rejestracja opraw, zarówno w postaci lokalnych kartotek, wydawanych katalogów oraz albumów, jak i baz komputerowych. Brakuje kompletnej encyklopedii lub leksykonu, badacze zmuszeni są uciekać się do pomocy wydawnictw zagranicznych, lecz lekturę utrudnia brak specjalistycznego słownika wielojęzycznego. Nie zastąpią go słowniki ogólne, niezawierające nazw specjalistycznych oraz nazw złożonych, lektura obcojęzycznych tekstów z zakresu introligatorstwa i oprawoznaczenia musi opierać się na rozumieniu z kontekstu, co czasem może prowadzić do pomyłek⁴². Najpilniejszym zadaniem współczesnej polskiej tegumentologii jest przygotowanie leksykonu lub słownika. Można by wskazać na omawiany *Glossary of basic archival and library conservation terms*⁴³ jako wzór formalny dzieła, które można byłoby szybko i sprawnie przygotować. Winien on posiadać dużą liczbę pojęć zwięźle, ale właściwie zdefiniowanych. Terminy winny być zaopatrzone w odpowiedniki obcojęzyczne, a mniej znane lub bardziej skomplikowane kwestie powinny być uzupełnione schematycznymi ilustracjami. Dobór haseł jest najtrudniejszym zadaniem, które winno zostać zrealizowane kolegią, ze względu na duże różnice terminologiczne w różnych ośrodkach na terenie Polski. Praca grupowa pozwoli na właściwe wypracowanie nazw nowych lub spolszczenie obcych oraz zlegitymizuje trudne decyzje.

⁴² Przykładowo: określenia „wykańczanie” lub „procesy wykończeniowe” w polskim języku poligraficznym oznaczają całą introligatorską obróbkę druku, tymczasem angielski *finishing* oznacza złocenie i inne prace nad dekoracją oprawy; fileta to po polsku inna nazwa liniaka, w języku angielskim *fillet* oznacza radełko introligatorskie.

⁴³ *Glossary of basic archival*.

Terminologia, jeden z czynników konstytuujących oprawoznawstwo jako dyscyplinę nauki, powstała z kilku źródeł. Część terminów stworzyli lub przyswoili historycy sztuki zajmujący się oprawami, część pojęć wytworzyli historycy książki i druku. Złożyło się na nią także fachowe słownictwo rzemieślnicze, w przeważającej mierze pochodzenia niemieckiego. Niektóre nazwy przyswojono w oryginalnym lub zniekształconym brzmieniu, wiele uległo polonizacji przeprowadzonej przez samych introligatorów lub narzuconej odgórnie przez teoretyków poligrafii. Jednak nadal wiele czynności, technik, detali nie posiada polskiej nazwy, a niektóre artefakty mają nazwy zróżnicowane środowiskowo i regionalnie. Polskie bibliologiczne wydawnictwa encyklopedyczne w niedostatecznym stopniu obejmują pojęcia oprawoznawcze, w porównaniu z analogicznymi wydawnictwami obcojęzycznymi wykazują braki zarówno w liczbie, jak i jakości opracowania haseł. Braki terminologiczne utrudniają prowadzenie badań i rozwój dyscypliny, pilną potrzebą wydaje się uzupełnienie i ujednoczenie terminologii oraz stworzenie specjalistycznego dzieła leksykalnego.

SŁOWA KLUCZOWE: oprawoznawstwo – terminologia; oprawoznawstwo – słowniki; introligatorstwo – terminologia; introligatorstwo – słowniki

SUMMARY

About the need of dictionary of bookbinding studies

Terminology, one of the factors which constitute bookbinding studies as a discipline of science, originates from several founts. A part of the terms has been created or absorbed by historians of art interested in bindings, another part was created by historians of books and print. Professional craftsmen's vocabulary, in the great measure coming from German language also made it up. Some terms have been absorbed in its original or distorted sound, many of them underwent the influence of polonisation which was carried out by bookbinders themselves or imposed by theorists of poligraphy. However, numerous actions, techniques, details still do not have a Polish name, and some artifacts have environmental and regional name diversity. Polish bibliography encyclopedia publishing houses do not cover tegumentological terms in sufficient extent, in comparison with analogous foreign-language publishing houses demonstrate gaps not only in the quantity, but also in the quality of study of headwords. Terminological

lacks make research and development of the discipline difficult, so complementing and unification of terminology as well as creating special lexical work appear to be an urgent need.

KEYWORDS: bookbinding studies – terminology; bookbinding studies – dictionaries; bookbinding – terminology, bookbinding – dictionaries

BIBLIOGRAFIA

- Binding terms. A thesaurus for use in rare book and special collections cataloguing*, Chicago 1988 • Birkenmajer A., *Obecna oprawa „Psalterza floriańskiego”*, w: tenże, *Dwie rozprawy księgoznawcze o „Psalterzu floriańskim”*, Lwów 1939; przedruk w: tenże, *Studia bibliologiczne*, Wrocław 1975, s. 80–95 • Birkenmajer A., *Oprawa rękopisu 2470 Biblioteki Jagiellońskiej i inne oprawy tej samej pracowni introligatorskiej*, „*Exlibris*” 1925, r. 7, przedruk w: tenże, *Studia bibliologiczne*, Wrocław 1975, s. 181–238 • Birkenmajer A., rec.: Ernst Goldschmidt, *Gothic and renaissance bookbindings*, „*Przegląd Biblioteczny*” 1929, z. 1, s. 38–44 • Birkenmajer A., *W sprawie rejestracji i katalogowania opraw zabytkowych*, w: *Studia nad książką poświęcone pamięci Kazimierza Piekarskiego*, Wrocław 1951; przedruk w: tenże, *Studia bibliologiczne*, Wrocław 1975, s. 165–180 • Chmiel A., *Inwentarz rzeczy introligatora krakowskiego Macieja Przywilckiego z r. 1587*, „*Silva Rerum*” 1928, nr 12, s. 175–180 • Chmiel A., *Oprawy introligatora krakowskiego Kaspra Rajmana (starszy) 1566–1600*, „*Przemysł i Rzemiosło*” 1921, nr 1, s. 14–20 • Chmiel A., *Z dawnych opraw introligatorskich*, „*Exlibris*” 1917, t. 1, s. 8–20 • Cubrzyńska-Leonarczyk M., *Oprawy polskie od XII wieku do czasów współczesnych*, „*Biuletyn Historii Sztuki*” 1988, r. 50, nr 1–2, s. 137–139 • Czyżycki W., *Introligatorstwo*, Warszawa 1948 • Dobrzyńska-Rybicka L., *Dwie wielkopolskie biblioteki klasztorne*, „*Zapiski Muzealne*” 1918, z. 2–3, s. 3–29 • *Domáci učení*, t. 50: *Odborná němčina pro knihaři*, Praha 1942 • *Encyklopedia wiedzy o książce*, red. A. Birkenmajer, Wrocław 1971 • Foot M. M., *Bookbinders at work. Their roles and methods*, London–New Castle 2006 • Glaister G. A., *Glaister’s glossary of the book*, wyd. 2, London 1979 • *Glossary of basic archival and library conservation term*, red. C. Crespo Nogueira, München 1988 • *Glossary on paper conservation english-german-chinese-korean*, Honkong 2013 • Grycz J., *Z dziejów i techniki książki*, Wrocław 1951 • *Grzbiec książki i jego obróbka*, „*Gazeta Przemysłowo-Rzemieślnicza*” 1902, nr 40, s. 319–320 • Jarosławiecka-Gąsiorowska M., *Stan badań i próba dziejów oprawy artystycznej w Polsce*, „*Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności*” 1947, t. 48, s. 120–124 • Kersten P., *Wörterbuch*

der Fachausdrücke in der Buchbinderei, Halle 1937 • Komensky J. A., *Orbis sensualium pictus*, Norymberga 1658; wyd. 2, Warszawa 1770 • Kuhn H., *Wörterbuch der Handbuchbinerei und der Restaurierung von Einbänden*, Stuttgart 1969, wyd. 3, Hannover 1985 • Lenart B., *Słownictwo introligatorskie*, „Polska Gazeta Introligatorska” 1929, nr 2–3, s. 19–20 • Lenart B., *Spolszczenie wyrazów zawodowych*, „Polska Gazeta Introligatorska” 1928, nr 5, s. 69–70 • Lewicka-Kamińska A., *Dzieje oprawy książkowej w Polsce. Stan badań, problematyka i postulaty*, w: *Dawna książka i kultura*, red. S. Grzeszczuk, A. Kawecka-Gryczowa, Wrocław 1975 • *Lexikon des Buchwesens*, red. J. Kirchner, t. 1–4, Stuttgart 1952–1956 • *Lexikon des gesamten Buchwesens*, red. S. Corsten i in., t. 1, Stuttgart 1985 • Macchi F., Macchi L., *Dizionario illustrato della legatura*, Milano 2002 • Maywald C., Domes I., Milicevic D., *Das Buch und seine Teile*, Rossdorf 2007 • Mlekicka M., Rogala J., *Księgarnia wydawnicza Józefa Pukszy w Warszawie (1815–1834)*, „Roczniki Biblioteczne” 1966, t. 10, nr 1/2, s. 91–140 • Moessner G., *Buchbinder ABC*, Bergisch Gladbach 1981 • *Nasze polskie nazwy rzemiosł. Przegląd etymologiczny na tle imiennictwa ogólnostowiańskiego*, Katowice 1949 • *Oprawa książek na sposób angielski poprawny*, „Piast” 1829, t. 1, s. 113–114 • *Oprawy polskie. Wystawa zorganizowana przez Bibliotekę Narodową i Oddział Warszawski Towarzystwa Przyjaciół Książki*, red. A. Żółtowski, Warszawa 1987 • Pachoński J., *Zmierzch sławetnych*, Kraków 1956 • Piekarski K., *Książka w Polsce XV i XVI w.*, w: *Kultura staropolska. Pamiętnik Zjazdu im. Jana Kochanowskiego*, Kraków 1932 • PN-82/P55500 *Introligatorstwo przemysłowe. Terminologia* Warszawa 1982 • PN-85/P55550 *Maszyny introligatorskie. Terminologia*, Warszawa 1985 • „Podklejacz” w *oprawie książek*, „Gazeta Przemysłowo-Rzemieślnicza” 1902, nr 43, s. 344–345 • Pokorzyńska E., *Introligatorstwo polskie na drodze do uprzemysłowienia w XIX i 1. połowie XX wieku*, „Acta Poligraphica” 2013, t. 1, s. 59–106 • Mosiołek (Radomeczyk) M., *Domowa nauka oprawiania książek*, Warszawa 1899, wyd. 2, Warszawa 1908 • Rehm M., *Lexikon Buch – Bibliothek – neue Medien*, München 1991 • Roberts M., Etherington D., Brown M., *Bookbinding and the conservation of books. A dictionary of descriptive terminology*, Washington 1982 • *Rozmowy polsko-rosyjsko-francuskie*, b.m.w. pocz. XIX w. • *Rozmowy polsko-rosyjskie z polecenia Rady Wychowania Publicznego ułożone*, Warszawa 1836 • Rządkowski L., *Spolszczenie wyrazów zawodowych*, „Polska Gazeta Introligatorska” 1928, nr 3, s. 39, nr 4, s. 53–55 • Semkowicz A., *Introligatorstwo z krótkim zarysem historii zdobnictwa opraw*, Kraków 1948 • Semkowicz W., *Paleografia łącińska*, Kraków 1951 • Stadtmüller K., *Słownictwo rzemieślnicze*, t. 5: *Dział włókienniczy*, Kraków 1922 • Świeżawska M., *Introligatorzy poznańscy w wieku XVI*, „Exlibris” 1925, t. 7, s. 71–89 • Voit P., *Encyklopedie knihy*, wyd. 2, Praha 2008 • *Współczesne polskie introligatorstwo i papiernictwo. Mały słownik encyklopedyczny*, red. J. Celma-Panek, S. Libiszowski, Wrocław

1986 • Z Klubu Introligatorów w Poznaniu, „Polska Gazeta Introligatorska” 1933, nr 12, s. 190–191 • Zajac I., *Historia zabytkowych albumów do fotografii*, praca doktorska, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 2010 • Zjawiński Z., *Introligatorstwo*, Warszawa 1966 • DOKUMENTY ELEKTRONICZNE: Bibliothèque Nationale de France, *Reliures*; <http://reliures.bnf.fr/glossaire> [dostęp: 12.06.2014] • *Controlled Vocabularies: Binding Terms*; http://www.rbms.info/committees/bibliographic_standards/controlled_vocabularies/binding/alphabetical_list.htm [dostęp: 12.06.2014] • *Bookbinding glossary*; www.ligatus.org.uk/glossary/node/1278 [dostęp: 12.06.2014] • Civica Biblioteca Angelo Mai, *Legature di Pregio*; <http://www.bibliotecamai.org/LegatureStoriche/default.asp> [dostęp: 12.06.2014] • *Language of bindings*; <http://www.ligatus.org.uk/lob> [dostęp: 12.06.2014] • *Ligatus*; https://www.getty.edu/research/tools/vocabularies/15_itwg_ligatus_bookbinding.pdf [dostęp: 12.06.2014] • Moessner G., *Buchbinder-Lexikon / Bookbinders Encyclopedia*; <http://www.schmedt24.de/en/buchbinder-lexikon-bookbinders-encyclopedia> [dostęp: 12.06.2014] • *Piękne oprawy w zbiorach Książnicy Łódzkiej*, red. A. Gawroński, [CD-ROM], Łódź 2004 • Roberts M., Etherington D., Brown M., *Bookbinding and the conservation of books. A dictionary of descriptive terminology*; cool.conservation-us.org/don/don.html [dostęp: 12.06.2014] • University of Alabama, University of Wisconsin-Madison, *Publishers Bindings online 1815–1930: The Art. of Books*; <http://bindings.lib.ua.edu/glossary.html> [dostęp: 12.06.2014].